

REWITALIZACJA ZABYTKÓW KULTURY MATERIALNEJ W KONTEKŚCIE BEZPIECZEŃSTWA KULTUROWEGO SPOŁECZNOŚCI ŻYDOWSKIEJ W POLSCE

REVITALIZATION OF MATERIAL CULTURAL MONUMENTS IN THE CONTEXT OF THE CULTURAL SECURITY OF THE JEWISH COMMUNITY IN POLAND

Abstract: The research on cultural heritage in the perspective of security sciences is closely related to the category of cultural security. Therefore this article deals with cultural security in the material aspect. The article draw attention to the fact that Poland's cultural heritage is also made up of national and ethnic minorities. The autor of this article focuses on the cultural heritage of the Jewish community and on the losses that the community suffered during the Holocaust. The first Jewish functional construction in Poland was established in the Middle Ages. The WW2 led to the destruction of the Jewish world not only in the personal, but also in material terms, as the destruction of material traces of Jewish culture was part of the plan of total annihilation. The change in the political system stopped the rebuilding of Jewish material culture immediately after the war. The revitalization of important places for Jews begins only after 1989. First of all, it includes cemeteries, synagogues and other religious buildings.

Keywords: monument protection, cultural security, Jews, Judaism

Ochrona dziedzictwa kulturowego

Zgodnie z Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 r. ochrona dziedzictwa kulturowego to obowiązek państwa i jego instytucji. Termin „dziedzictwo kulturowe”, aczkolwiek występuje w różnych dyscyplinach nauki, wymyka się jednoznacznemu definiowaniu. Wynika to z faktu, iż różne dyscypliny nauki jak teoria prawa, socjologia, historia sztuki, antropologia, akcentują inne jego aspekty. Ponadto, rozumienie tego terminu, jak również jego zakres

zmienia się w czasie, co widać wyraźnie w treściach międzynarodowych konwencji i dokumentów doktrynalnych¹.

W perspektywie nauk o bezpieczeństwie jako samodzielnej dyscypliny, termin dziedzictwo kulturowe jest ściśle związany z kategorią bezpieczeństwa kulturowego, stąd jego definiowanie i zakres będzie wskazywało na konotacje z tym przedmiotowym aspektem bezpieczeństwa.

Na dziedzictwo kultury składają się zarówno zasoby materialne, jak i niematerialne (niefizyczne aspekty kultury)². Tworzy je więc „zasób rzeczy nieruchomych i ruchomych wraz ze związanymi z nim wartościami duchowymi, zjawiskami historycznymi i obyczajowymi” niezbędny dla przekazania go następnym pokoleniom ze względu na potencjał wartości (historycznych, patriotycznych, religijnych, naukowych, artystycznych), istotnych dla tożsamości i ciągłości rozwoju społeczeństw³.

Dziedzictwo kulturowe Polski współtworzą również przez swoją twórczą aktywność mniejszości narodowe i etniczne, które trwale wpisały się na przestrzeni wieków w pejzaż wielokulturowej Rzeczypospolitej. Kultura jest bowiem istotna zarówno dla całych wspólnot cywilizacyjnych, jak i poszczególnych narodów i mniejszych grup (lokalnych, etnicznych). Zarówno społeczności lokalne, jak i mniejszości etniczne, dążą do ochrony wspólnych dla nich istotnych wartości, symboli, zwyczajów. Kultura integruje bowiem w sposób szczególny społeczności mniejszościowe, czyni je silniejszymi, zdolnymi do przetrwania, rozwoju i realizacji własnych interesów. W ramach prawa do bezpieczeństwa kulturowego społeczności zamieszkujące terytorium danego państwa mogą pielęgnować wartości składające się na ich tożsamość, jednocześnie czerpiąc z wzorów i doświadczeń innych. Zazwyczaj posiadają one własne instytucje usługowe i kulturowe⁴.

Wielowiekowa obecność społeczności żydowskich na ziemiach polskich stanowiła immanentną składową polskiej kultury, polityki, gospodarki i codzienności. Dorobek Żydów mieszkających na ziemiach Rzeczypospolitej

¹ *Dziedzictwo kulturowe w badaniach. Polacy wobec dziedzictwa. Raport z badań społecznych*, Warszawa 2017, s. 9.

² Niefizyczne aspekty kultury są to wartości społeczne i tradycja, sposoby i style zachowań, wierzenia, przekonania duchowe, zwyczaje, praktyki, język, sposoby ekspresji artystycznej.

³ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski: jego straty i ochrona prawna*, t. 1, Kraków 2001, s. 50.

⁴ R. Tarasiuk, *Kulturowe uwarunkowania bezpieczeństwa społeczności żydowskiej w Polsce*, Siedlce 2018.

stał się *ipso facto* istotną częścią wspólnego dziedzictwa materialnego i niematerialnego, pod wieloma względami spójną artystycznie z dokonaniem innych społeczności religijnych i narodowych dawnej Rzeczypospolitej. Z drugiej strony dziedzictwo kulturowe polskich Żydów jest niezwykle indywidualne, gdyż wyrastając z osobnej tradycji, religii i obyczajów wygenerowało specyficzny typ budowli funkcjonalnych, zwłaszcza służących celom religijnym jak synagogi, domy modlitwy, domy przedpogrzebowe, łaźnie rytualne⁵.

Zgodnie z definicją zawartą w *Ustawie z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury* „każdy przedmiot ruchomy lub nieruchomy, dawny lub współczesny, mający znaczenie dla dziedzictwa i rozwoju kulturalnego ze względu na jego wartość historyczną, naukową lub artystyczną” uznawany jest za dobro kultury⁶.

Działania na rzecz ochrony dóbr kultury podejmowane są przez organy administracji publicznej, centralnej i samorządowej, a wspierane przez liczne organizacje pozarządowe. Ich celem jest zapewnienie prawnych, finansowych i organizacyjnych warunków umożliwiających ich zachowanie, utrzymanie i właściwe zagospodarowanie, jak również ochronę przed wszelkimi zjawiskami niepożądanymi – dewastacją, niszczeniem, niewłaściwym wykorzystywaniem, kradzieżami, zaginięciem.

Zabytki stanowią szczególną wartość w obszarze materialnego dziedzictwa kulturowego. W najbardziej spektakularny sposób świadczą one o korzeniach i rozwoju kulturowym społeczeństw. Warunki ich ochrony reguluje *Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*⁷.

Uznaje się za zabytek „nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną,

⁵ M. Omilanowska, *Zabytki kultury żydowskiej we współczesnej Polsce – przeszłość, teraźniejszość i przyszłość*, [w:] *Ochrona dziedzictwa żydowskiego w Polsce, Publikacja z okazji 10-lecia Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego*, R.E. Gruber, P. Kadłick, M. Krawczyk, W. Litwin, M. Omilanowska, Warszawa 2012, s. 21.

⁶ Ustawa z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury, Dz.U. 1962 nr 10, poz. 48.

⁷ Tamże.

artystyczną lub naukową”.⁸ Wśród zabytków wyróżnia się zabytki nieruchome: rzeczy ruchome (pojedyncze przedmioty, ich części lub zespoły), zabytki nieruchome: nieruchomości (również ich części lub zespoły), krajobrazy kulturowe, układy urbanistyczne, zespoły budowlane, dzieła architektury, budownictwo obronne, nekropolie, tereny zielone (parki, ogrody), miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne lub działalność ważnych osób i instytucji oraz zabytki archeologiczne, na które składają się nieruchome, powierzchniowe, podziemne lub podwodne pozostałości egzystencji i działalności człowieka, w tym pozostałości pradziejowego i historycznego osadnictwa, cmentarzyska, kurhany, relikty działalności ludzkiej, w tym religijnej i artystycznej⁹.

Jakkolwiek wynikająca z ustawy ochrona zabytków należy do obowiązków państwa, zaś opieka nad zabytkiem sprawowana jest przez jego właściciela lub posiadacza, to troska o te dobra kultury jako dobra wspólne, leży w interesie całego społeczeństwa, gdyż istotne jest trwałe zachowanie ich wartości dla przyszłych pokoleń.

Zabytki żydowskie na ziemiach polskich

Wraz z pojawieniem się ludności żydowskiej na ziemiach polskich we wczesnym średniowieczu, pojawiły się obiekty funkcjonalne. Od czasów średniowiecza samorząd żydowski jako terytorialna organizacja kahalna utrzymywał podstawowe instytucje życia religijnego: synagogi, łaźnie rytualne (mykwy), cmentarze, koszerne rzeźnie, cmentarz, szkołę (cheder) oraz inne budynki użyteczności publicznej. Wraz z rozwojem i instytucjonalizacją chasydyzmu w XVIII w. pojawiały się chasydzkie domy modlitwy i dwory cadyków, a także ich okazałe *ohele* na żydowskich cmentarzach. Z inicjatywy i środków gmin żydowskich wznoszono na terenach Rzeczypospolitej budowle niezbędne dla funkcjonowania społeczności żydowskich, adekwatnie do liczby społeczności w danej miejscowości. Niektóre z nich były szczególnie imponujące.

Wpisały się one trwale w krajobraz wielokulturowej Rzeczypospolitej, a najbardziej reprezentatywnym wizerunkiem przedwojennego żydostwa we wschodniej Polsce stał się *sztetl*. *Sztetl* był miejscem, w którym panowały

⁸ Tamże.

⁹ Tamże.

odrębne zasady, organizacja tego miejsca była podporządkowana realizacji zasad bezpieczeństwa. Dla Żydów *sztetl* był jak *kehila kadosza*, „świętą gminą” lub „gminą przymierza”. Jego najważniejsze instytucje: *szul* (synagoga), *besmed – resz/bejtmidrasz* (dom nauki), *sztibl* (dom modlitwy), *cheder* (szkoła elementarna), *mykwa* oraz *bejsojlem* (cmentarz) gwarantowały bezpieczeństwo w wymiarze kulturowym i tożsamościowym oraz służyły ochronie istotnych wartości¹⁰.

Druga wojna światowa doprowadziła do zagłady żydowskiego świata nie tylko w wymiarze osobowym, ale też materialnym, gdyż zniszczenie materialnych śladów żydowskiej kultury było częścią planu totalnej anihilacji. Ostateczne rozwiązanie tak zwanej „kwestii żydowskiej” (*Endlösung dre Judenfrage*), miało doprowadzić do całkowitego unicestwienia wszystkich Żydów w sensie fizycznym, zniszczenia ich kultury materialnej i duchowej, a także rozdysponowania majątku.

Jednakże ocalałe w całości lub części cmentarze, synagogi i inne miejsca żydowskie, bez względu na ich stan, nie symbolizowały jedynie zniszczenia – były symbolami tego, co zostało zniszczone. Ruth Ellen Gruber określiła te miejsca „symbolicznymi mezuzami”, bowiem tak, jak mezuzy oznaczają odrzwia domów zamieszkałych przez Żydów, blizny po zerwanych mezuzach – często wciąż widoczne – znakowały domostwa, w których nie było już Żydów, a ocalałe cmentarze i synagogi, bez względu na to, czy przetrwały jako ruiny, symbolizowały miejsca, w których przed wojną mieszkali Żydzi¹¹.

Po wojnie, a następnie po kolejnych falach migracji Żydów z Polski, żydowskie budynki funkcjonalne przestając pełnić swe pierwotne funkcje stawały się mieniem bezpańskim. Ponadto, powojenny ustrój polityczny nie sprzyjał odbudowywaniu materialnych zasobów żydowskiego świata. Zniszczone cmentarze żydowskie pozostawały opuszczone, a czasem nawet przeznaczane na inne potrzeby. Włączano je do obszarów zielonych, lasów, nieużytków, zwłaszcza, gdy stawały się pustymi miejscami bez nagrobków, zaro-

¹⁰ *Sztetl* stanowił kulturowy fenomen, głównie we wschodniej części Polski, na kresach, na terenach dawnej Galicji i w centrum. Jako miejsce zamieszkiwane wyłącznie przez Żydów, nie stanowił osobnej całości w sensie administracyjnym, jego fenomen wynikał natomiast ze specyficznego sposobu organizacji tego miejsca. R. Tarasiuk, *Kulturowe uwarunkowania współczesnego bezpieczeństwa społeczności żydowskiej w Polsce*, Siedlce 2018, s. 126.

¹¹ R.E. Gruber, *Dziedzictwo żydowskie w Polsce*, [w:] *Ochrona dziedzictwa żydowskiego...*, dz. cyt., s. 15-16.

śniętymi bujną roślinnością. W opuszczonych synagogach otwierano magazyny, kina, biblioteki. Stawały się one częścią architektury nowego systemu politycznego¹². Najgorzej było w latach 1964-1976 między dwiema decyzjami administracyjnymi¹³.

Przemiany w zakresie ochrony żydowskiego dziedzictwa stanowiącego zainicjowane zostały zmianą systemową w 1989 r., ale dopiero po wejściu w życie *Ustawy z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej* otworzyły się w pełni możliwości prawne i instytucjonalne dla rewitalizacji tego dziedzictwa¹⁴.

W wyniku negocjacji między Związkiem Gmin Wyznaniowych Żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej a światowymi organizacjami żydowskimi w marcu 2002 r. doszło do powołania Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, jako wspólnej inicjatywy Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej (ZGWŻ) oraz Światowej Organizacji Żydowskiej ds. Restytucji (*World Jewish Restitution Organization*). Jej głównym zadaniem jest przeprowadzenie procesu rewitalizacji, restytucja, zarządzanie odzyskiwanym mieniem i ochroną cennych zabytków kultury materialnej.

Regulacje majątkowe dotyczą nieruchomości należących przed wojną do żydowskich gmin wyznaniowych oraz wyznaniowych żydowskich osób prawnych, w tym obiekty funkcjonalne służące do sprawowania kultu religijnego: synagogi, domy modlitwy i nieruchomości związane z cyklem życia żydowskiego: łaźnie rytualne, domy pogrzebowe, nekropolie, a także placówki oświatowo – wychowawcze czy charytatywno-społeczne¹⁵.

Starania o zachowanie materialnego dziedzictwa żydowskiego można było podjąć dopiero po ustawowym uregulowaniu oficjalnych stosunków państwa z gminami żydowskimi. Istotna stała się wówczas ochrona całości

¹² M. Omilanowska, *Zabytki kultury żydowskiej we współczesnej Polsce, przeszłość, teraźniejszość i przyszłość*, [w:] R.E. Gruber, P. Kadłcik, M. Krawczyk, W. Litwin, M. Omilanowska, *Ochrona dziedzictwa żydowskiego w Polsce*, Publikacja z okazji 10-lecia Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, Warszawa 2012, s. 21-23.

¹³ Materiały z konferencji: *Problemy ochrony i konserwacji cmentarzy żydowskich w Polsce*, Warszawa 1992, s. 14.

¹⁴ Ustawa z dnia 20 lutego 1997 o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. 1997 nr 41, poz. 251.

¹⁵ Oficjalna strona Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, www.fo-dz.pl/?d=3&l=pl, (16.06.2018 r.).

materialnego dorobku polskich Żydów ocalałego z Holokaustu, w tym proces rewitalizacji zabytków pozostałych po przedwojennych gminach żydowskich. Środki na ten cel pozyskiwane są w procesie restytucji żydowskiego mienia komunalnego (gminnego) oraz wspierane pożyczką udzieloną przez *Claims Conference (The Conference on Jewish Material Claims Against Germany)*, której misją jest pamięć ofiar Holokaustu i jej zachowanie dla przyszłych pokoleń¹⁶. Jednym z priorytetów Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego jest ochrona zachowanych obiektów kultury materialnej, w tym żydowskich cmentarzy, zwłaszcza ich grodzenie w celu ochrony przed zdewastowaniem. Dzięki staraniom fundacji zrewitalizowano kilkadziesiąt żydowskich cmentarzy, między innymi w Zakopanem, Koźlenicach, Mszczonowie, Kłodzku, Iwaniskach, Strzegowie, Dubience, Kolnie, Iłży, Wysokiem Mazowieckiem¹⁷. Rewitalizacja ważnych i wartościowych zabytków dziedzictwa żydowskiego jest ważna nie tylko z perspektywy ochrony zabytków żydowskich, stanowi ona również niezbywalną część dziedzictwa narodowego. Wartość zabytków kultury materialnej jest bowiem jednym z kulturowych czynników bezpieczeństwa. Dla odradzającej się w Polsce społeczności żydowskiej rewitalizacja przedwojennych miejsc żydowskich zapewnia ciągłość kulturową dla kolejnych pokoleń polskich Żydów urodzonych po Holokauście. Bardzo ważna jest rewitalizacja miejsc związanych z życiem religijnym. Za sprawą fundacji udało się je odzyskać między innymi w Zamościu, Kraśniku, Rymanowie.

Restytucja mienia żydowskiego stała się dla odradzających się wspólnot żydowskich jedną z najbardziej palących kwestii. Od momentu przyjęcia przez Sejm w 1997 r. *Ustawy o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej*, a następnie powołania do życia Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, restytucji synagog, jesziw i innych obiektów towarzyszyły długotrwałe spory prawne. Wiązały się one często ze sprzecznością interesów żydowskiej społeczności a celami praktycznymi, związanymi z wykorzystaniem obiektów po ich odzyskaniu. Być może z tego powodu wiele obiektów nadal jest zrujnowanych, pustych i niewykorzystanych¹⁸.

¹⁶ R.E. Gruber, P. Kadłčfk, M. Krawczyk, W. Litwin, M. Omilanowska, *Ochrona dziedzictwa żydowskiego...*, dz. cyt., s. 3; R. Tarasiuk, *Kulturowe uwarunkowania współczesnego...*, dz. cyt., s. 243.

¹⁷ Oficjalna strona Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, <http://www.fo-dz.pl/?d=3&l=pl> (dostęp z dnia 16.06.2018).

¹⁸ R.E. Gruber, *Dziedzictwo żydowskie w Polsce...*, dz. cyt., s. 18.

Zabytki

Do najstarszych zachowanych synagog w Polsce należą: wpisana na listę zabytków renesansowa Stara Synagoga na Kazimierzu w Krakowie przy ul. Szerokiej 24, jedna z najstarszych zachowanych synagog w Polsce i jeden z najbardziej spektakularnych zabytków kultury sakralnej w Europie; wpisana na listę zabytków nieruchomych późnorenesansowa synagoga na Starym Mieście w Zamościu przy ul. Zamenhofs 9 (dawnej Żydowskiej)¹⁹, wpisana na listę zabytków bóżnica obronna – synagoga w Szydłowie, jedna z najstarszych w Polsce i najstarsza zachowana w województwie świętokrzyskim²⁰; czy wpisana do rejestru zabytków XVI wieczna Stara Synagoga w Pińczowie. W grupie barokowych znajdują się synagogi w Tykocinie, Łańcucie, Włodawie, Przysusze. Z reguły niemal pozbawione detalu architektonicznego z zewnątrz, zachwycały we wnętrzach bogatą ornamentyką ścian i sklepień, niejednokrotnie uzupełnianą polichromiami. Niestety, okazałe synagogi drewniane, pochodzące głównie z tego okresu, spłonęły podczas okupacji niemieckiej. Warto wspomnieć w tym miejscu o nowoczesnym stylu architektonicznym Wielkiej Synagogi na Tłomackiem w Warszawie, wzniesionej z inicjatywy gminy postępowej według projektu Leandra Marconiego, która stała się wzorem dla innych synagog reformowanych w Polsce, jak również w innych krajach europejskich. Dzięki staraniom ostatniego rabina Wielkiej Synagogi, profesora Mojżesza Schorra, wybudowano w tym miejscu również Centralną Bibliotekę Judaistyczną, w której znajdował się też Instytut Nauk Judaistycznych, ośrodek kształcenia dla reformowanych rabinów.

Po II wojnie światowej w miejscu dawnej Wielkiej Synagogi pod adresem Tłomackie 3/5 mieściła się Centralna Żydowska Komisja Historyczna przekształcona w 1947 r. w Żydowski Instytut Historyczny (obecnie Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma).

Szczególnie ważnym miejscem są dla wyznawców judaizmu cmentarze. Ustawodawstwo uwzględnia sakralność i wieczystą nienaruszalność nekropolii. Istotna regulacja prawna dotycząca żydowskich cmentarzy zawarta

¹⁹ Synagoga została przekazana społeczności żydowskiej w 2005 r.; prace rewitalizacyjne i remontowe, w ramach tzw. „Szlaku chasydzkiego” prowadzone są pod nadzorem Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego.

²⁰ Obecnie priorytetowe staje się jej przeznaczenie muzealne.

została po odzyskaniu niepodległości w *Rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 r. o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej*. Rozporządzenie to nie dotyczyło województwa śląskiego, poznańskiego i pomorskiego. Straciło ono moc obowiązującą dopiero na mocy *Ustawy z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej*. W myśl ustawy, ziemia, na której znajduje się żydowski cmentarz, musi stanowić własność gminy żydowskiej. Ponadto, żydowskiej nekropolie podlegają, tak jak wszystkie inne cmentarze, *Ustawie o cmentarzach i chowaniu zmarłych*²¹.

W świetle *Rozporządzenia prezydenta RP z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami* (Dz.U. nr 29, poz. 256, z późn. zm.) o randze i znaczeniu cmentarza jako zabytku decydować miały jego walory artystyczne (wywołuje doznania estetyczne), historyczne (związane z pochówkiem znaczących osób), archeologiczne lub paleontologiczne²².

Specyfikę żydowskich nekropolii oddają kamienne nagrobki (macewy), na których umieszczane są inskrypcje w języku hebrajskim, zazwyczaj zawierające imię osoby zmarłej oraz jej ojca, funkcję pełnioną w gminie, datę śmierci oraz szereg zwrotów pochwalnych i lamentacji. W świetle tradycji to jednak nie one, ale złożone na cmentarzu ludzkie szczątki, oczekujące na przyjscie Mesjasza, mają charakter prymarny. Z tego względu obowiązuje bezwzględna zasada nienaruszalności grobu, zabrania się (poza uzasadnionymi przypadkami) ekshumacji oraz kremacji. Z nienaruszalności grobu wynika również niemożność jego powtórnego wykorzystania, a zatem niemożliwa jest likwidacja cmentarza. Jeśli natomiast brakuje miejsca dla nowych pochówków, wówczas na starych grobach usypuje się warstwę ziemi, umożliwiającą złożenie na niej nowych szczątków.

Największy żydowski cmentarz w Polsce, zarazem jeden z największych na świecie znajduje się w Łodzi. Założony u schyłku XIX w., od 1980 r. znajduje się w rejestrze zabytków. W 2015 r. w drodze rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z mocy *Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* został uznany za pomnik historii. Spośród

²¹ Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych, Dz.U. 1959 nr 11, poz. 62; D. Rozmus, *Zagadnienie ochrony prawnej zabytków ze starego cmentarza żydowskiego w Pilicy*, „Roczniki Administracji i Prawa”, nr XV(2), s. 93.

²² Tamże, s. 95.

największych czynnych dziś cmentarzy żydowskich w Polsce należy wymienić założony w 1806 r. cmentarz przy ul. Okopowej na warszawskiej Woli, największy w województwie mazowieckim, usytuowany obok nekropolii innych wyznań. Zajmując powierzchnię 33,5 ha, stanowi jeden z największych zabytków materialnej kultury żydowskiej w Polsce. Stanowi on własność warszawskiej gminy wyznaniowej żydowskiej, służąc głównie społeczności Warszawy i okolic.

19 grudnia 2017 r. Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Andrzej Duda podpisał ustawę o dotacji przeznaczonej na uzupełnienie kapitału wieczystego Fundacji Dziedzictwa Kulturowego, którego dochody inwestycyjne przeznaczono na konserwację cmentarza żydowskiego przy ul. Okopowej 49/51 w Warszawie. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego zobowiązało się do przekazania kwoty 100 mln zł na uzupełnienie kapitału wieczystego Fundacji Dziedzictwa Kulturowego, z przeznaczeniem dochodów pozyskanych z inwestowania części kapitału wieczystego na prace konserwatorskie na cmentarzu, w tym na odbudowę, przebudowę, nadbudowę rozbiórkę i renowację obiektów budowlanych i instalacji niezbędnych do ich funkcjonowania, konserwację nagrobków i pomników oraz muru cmentarnego, ścieżek i alejek, a także rewaloryzację terenów zielonych, koszty administracyjne związane z wykonywaniem tych prac²³.

Większość cmentarzy żydowskich nie pełni już dziś swej właściwej funkcji, co wynika między innymi z braku potrzeby dokonywania pochówków. Dotyczy to zwłaszcza mniejszych miejscowości, gdzie dziś nie ma już społeczności żydowskich.

Cmentarze stanowią niezbywalną część materialnego dziedzictwa kulturowego Żydów, kreującego tożsamość przez poczucie istnienia ciągłości pokoleń i istnienia w czasie, kontynuację i integralność. Osobność nekropolii żydowskich pozwala na uświadomienie ponadto odmienności cech, symboli, układu wyznaczników i wartości istotnych dla społeczności żydowskiej²⁴.

²³ Ustawa z dnia 8 grudnia 2017 r. o dotacji dla Fundacji Dziedzictwa Kulturowego przeznaczonej na uzupełnienie kapitału wieczystego, Dz.U. 2017, poz. 383.

²⁴ R. Tarasiuk, *Kulturowe uwarunkowania współczesnego...*, dz. cyt., s. 200-201.

Przykłady współpracy

Dziś w Polsce podejmowanych jest szereg rozmaitych inicjatyw, finansowanych z różnych źródeł i realizowanych przez różne podmioty, w tym festiwali i innych wydarzeń poświęconych żydowskiej kulturze, projektów artystycznych, konferencji i seminariów, ścieżek dziedzictwa żydowskiego, akcji porządkowania cmentarzy i innych działań²⁵. Coraz bardziej rozszerza się zarówno krąg współpracy, jak i podejmowanych inicjatyw. Klasycznym już i utrwalonym formom promocji kultury żydowskiej, a zarazem troski o dziedzictwo kulturowe tej mniejszości, towarzyszą poszukiwania nowatorskich form działalności.

19 czerwca 2009 r. w Warszawie Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego podpisała porozumienie o współpracy z Centralnym Zarządem Służby Więziennej, dotyczące organizacji prac porządkowych na cmentarzach żydowskich w Polsce w ramach projektu „Tikkun – Naprawa”, realizowanego przez polską i izraelską Służbę Więzienną. Udziału w nim zgłosiło 55 zakładów karnych i aresztów śledczych z całej Polski. Współpraca polega na wspólnym wyborze cmentarza do porządkowania oraz merytorycznym wsparciu przez Fundację i zapewnieniu osadzonym materiałów edukacyjnych i warsztatów poświęconych kulturze, historii i tradycji żydowskiej oraz problemom związanym antysemityzmem i ksenofobią²⁶. W związku z programem skazani wykonywali na cmentarzach żydowskich liczne prace porządkowe. U skazanych program ten utrwala przede wszystkim nawyk pracy, co stanowi istotny krok do kreowania właściwego społecznie stylu życia po opuszczeniu murów więzienia. Ponadto program ten sprzyja poznawaniu odmiennej kultury i tradycji, ucząc jednocześnie szacunku do niej, dąży do eliminacji postaw rasistowskich i ksenofobicznych. Uczestnictwo w programie rozwija też kreatywność więźniów, generując zwłaszcza różnorodne próby twórczości artystycznej. Za prekursora programu „Tikkun – Naprawa” można uznać organizowany od 2008 r. w kilku okręgowych inspektoratach Służby Więziennej i jednostkach im podległych wielopłaszczyznowy projekt „Auschwitz – Historia – Edukacja Obywatelska”, służący resocjalizacji i readaptacji społecznej osadzonych, aczkolwiek adresowany też do funkcjonariuszy Służby Więziennej.

²⁵ R.E. Gruber, *Dziedzictwo żydowskie w Polsce...*, dz. cyt., s. 17.

²⁶ www.sw.gov.pl/aktualnosc/Tikkun-Naprawa (10.08.2019 r.).

W obszar działań projektowych wpisuje się szereg prac porządkowych w miejscach martyrologii, na terenach byłych nazistowskich obozów koncentracyjnych i zagłady, również przy pomnikach, tablicach upamiętniających tragiczne wydarzenia, obeliskach, wreszcie – na cmentarzach wojennych i żydowskich. Tego typu działania są również ważne dla samych skazanych, kształtują pożądane postawy społeczne wolne od ksenofobicznych uprzedzeń, pomagają w wyborze wartości, uczą odpowiedzialności i ponoszenia konsekwencji własnych działań.

Należy w tym miejscu podkreślić, że tego typu formy resocjalizacji osób odbywających kary pozbawienia wolności powinny zmieniać wartości, postawy, uwrażliwiać na krzywdę, wzbudzać refleksje, promować wzorce postępowania według norm prawnych i społecznych. Uznać można, że edukacja obywatelska i praca więźniów w miejscach pamięci narodowej spełniają te przesłanki²⁷.

Jedną z bardziej złożonych egzemplifikacji takich działań, łączących różne formy aktywności, jest realizacja w białostockim zakładzie karnym, wspólnie z dziennikarzem i reżyserem Dariuszem Szadą-Borzyszkowskim, programu w ramach którego skazani uczestniczyli w renowacji pomnika żydowskich ofiar w Jedwabnem oraz wystawili w Teatrze Dramatycznym w Białymstoku dwa spektakle, poświęcone jedwabieńskim wydarzeniom z 10 lipca 1941 r. oraz zagładzie Żydów w czasie II wojny światowej. Reżyser położył szczególny nacisk na promowanie pamięci o żydowskiej społeczności, okrutnie doświadczonej podczas ostatniej wojny.

Zabytki kultury żydowskiej, a zarazem budownictwo funkcjonalne wyznawców judaizmu stanowią dziś ważny element promocyjny miast. Dotyczy to zwłaszcza synagog, zarówno tych, w których odbywają się regularnie uroczystości religijne, jak i tych, w których nabożeństwa sprawowane są incydentalnie. Przykładem może być Synagoga pod Białym Bocianem wpisana w pejzaż wielokulturowego Wrocławia. Stanowi ona centrum życia odrodzonej społeczności żydowskiej w tym mieście. Wzniesiona w 1829 r., jest jedną z niewielu synagog, które przetrwały czasy II wojny światowej. Uroczyste otwarcie wyremontowanej Synagogi pod Białym Bocianem 6 maja 2010 r.

²⁷ E. Krakowska, *Edukacja historyczna a readaptacja społeczna*, pdf (13.08.2019 r.); J. Klewek, „Dobre sąsiedztwo”. Program edukacyjny dla skazanych, [w:] *Żydzi na Podlasiu*, Z. Chyra-Rolicz, R. Tarasiuk, E. Kopówka (red.), Siedlce 2010.

otworzyło nowy rozdział w dziejach miasta. Jak podkreślił w uroczystym przemówieniu prezydent Wrocławia Rafał Dutkiewicz, dziedzictwo żydowskiego Wrocławia jest bowiem częścią zbiorowej tożsamości i kultury wszystkich wrocławian²⁸. O promocję tego żydowskiego miejsca troszczy się Fundacja Bente Kahan Centrum Kultury i Edukacji Żydowskiej przy ścisłej współpracy z Gminą Wyznaniową Żydowską we Wrocławiu oraz przy wsparciu władz samorządowych miasta Wrocławia. Cele promocyjne realizowane są poprzez organizację wystaw, projekcji filmowych, warsztatów, wykładów, koncertów oraz spektakli teatralnych wyreżyserowanych przez Bente Kahan. Ponadto organizowane są wydarzenia cykliczne, jak cykl koncertów w Synagodze pod Białym Bocianem, czy „Dni wzajemnego szacunku” połączone z obchodami rocznicy Nocy Kryształowej²⁹. W planach jest również utworzenie Międzynarodowego Centrum Studiów Żydowskich oraz ośrodka „KOD–Kultura–Obecność–Dialog”. Kiedy synagoga pełni swą prymarną funkcję, życie żydowskie staje się realne, a nie wirtualne. Ta funkcja nie stoi jednak w sprzeczności z jej otwartością na wszystkich mieszkańców miasta, aczkolwiek należy pamiętać przy planowaniu różnorodnych przedsięwzięć, by głównym celem synagogi nie stała się wyłącznie jej atrakcyjność dla turystów³⁰.

Sposobem zachowania dziedzictwa, a jednocześnie ochrony zabytkowego obiektu jest jego przeznaczenie muzealne. Przykład takiego zagospodarowania stanowi synagoga w Tykocinie, która jest od 1957 r. obiektem wpisanym do krajowego rejestru zabytków nieruchomych. Zbudowana w 1642 r. na miejsce starej, drewnianej bóżnicy, w XVIII w. stała się ważnym ośrodkiem żydowskiego życia intelektualnego, z którym związanych było wielu znanych uczonych rabinów i talmudystów. Zdewastowana podczas II wojny światowej, po jej zakończeniu na polecenie władz miejskich została przekształcona na magazyn nawozów sztucznych. W latach 70. przeprowadzono gruntowny remont przywracając synagodze jej funkcjonalny charakter przekształcając ją w 1977 r. w Muzeum Kultury Żydowskiej w Tykocinie z bogatą kolekcją judaików.

²⁸ J. Spychalska, *Do Synagogi pod Białym Bocianem powróciło życie*, [www.tuwroclaw.com/kultura; www.tuwroclaw.com/wiadomosci,do-synagogi-pod-bialym-bocianem-powrocilo-zycie,wia5-326-2497.html](http://www.tuwroclaw.com/kultura;www.tuwroclaw.com/wiadomosci,do-synagogi-pod-bialym-bocianem-powrocilo-zycie,wia5-326-2497.html) (13.08.2019 r.).

²⁹ Strona oficjalna Fundacji Bente Kahan Centrum Kultury i Edukacji Żydowskiej w Synagodze pod Białym Bocianem, www.fbk.org.pl/projekty/centrum-kultury-i-edukacji-zydowskiej/ (13.08.2019 r.).

³⁰ S. Singer, *Odnowa kultury żydowskiej w polskim społeczeństwie*, „Zeszyty Naukowe DWSPiT. Studia z Nauk Społecznych”, 2014 (7), s. 39–54.

Tykocińska synagoga jest drugą pod względem wielkości w Polsce. Jest też jednym z najchętniej odwiedzanych miejsc na Podlasiu, przyjmującym rocznie nawet 60 tys. zwiedzających. W październiku 2013 roku została uznana za jeden z siedmiu cudów Polski. W 2018 r. przeszła gruntowny remont. Kupiono też niezbędny sprzęt, infokioski, stół multimedialny, bezprzewodowy system nagłośnieniowy, audioprzewodniki oraz gabloty na ekspozycje. Koszty przedsięwzięcia, pokryte z funduszy unijnych, szacuje się na prawie 3 mln zł³¹.

Również muzeum – Zespół Synagogalny we Włodawie mieści się od 1983 r. w obiektach wpisanej do rejestru zabytków w 1956 r. Wielkiej Synagogi we Włodawie oraz dwóch usytuowanych w sąsiedztwie mniejszych synagog³². Synagoga włodawska wzniesiona została w latach 1764-1774 w miejsce starej drewnianej bóżnicy przy wsparciu funduszy rodziny Czartoryskich, a rozbudowana w drugiej połowie XIX w. Odrestaurowana z pożaru czasu Wielkiej Wojny, w czasie II wojny światowej została zamieniona przez okupanta w magazyn sprzętu wojskowego. W muzeum można oglądać wystawę stałą poświęconą historii polskich i włodawskich Żydów oraz liczne XIX-wieczne eksponaty.

Nie wszystkie zabytkowe synagogi mogą liczyć na tak dobre potraktowanie. Przykładem może być zabytkowa synagoga w Szydłowcu. Synagogę zbudowano w 1730 r. dla właścicieli miejscowej grabarni – rodziny Ajzenbergów oraz ich żydowskich robotników. W czasie II wojny światowej została w znacznej części zniszczona, nie przystąpiono do przywrócenia jej funkcjonalności również po wojnie, zagospodarowano ją na świetlicę spółdzielni garbarskiej „ASCO”, salę konferencyjną, siedzibę fundacji „Osiem marzeń”, usługi gastronomiczne. W ostatnich czasach właściciel wystawił na sprzedaż za 360 tys. zł z możliwością prowadzenia w tym miejscu punktu usługowego lub gastronomicznego³³.

Niektóre zabytkowe synagogi są w stanie rozpadu, jak na przykład wpisana do rejestru zabytków synagoga w Grybowie, która przed wojną była

³¹ (JUL), *Zabytkowa synagoga już po renowacji (zdjęcia)*, 22 listopada 2018, www.bialystok.naszemiasto.pl/zabytkowa-synagoga-juz-po-renowacji-zdjecia/ar/c34890562 (13.08.2019 r.).

³² Dawniej było to Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego. I. Wojczuk, *Bóżnica włodawska*, „Zeszyty Muzealne Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego”, 1996, t. 5.

³³ *Zabytkowa synagoga w Szydłowcu wystawiona na sprzedaż*, wyborcza.pl z 8 stycznia 2018, www.radom.wyborcza.pl/radom/7,48201,22867920,zabytkowa-synagoga-w-szydlowcu-wystawiona-na-sprzedaz.html (13.08.2019 r.).

jednym z najważniejszych centrów chasydyzmu. Do 2002 r. mieściła się tu stolarnia Miejskiego Zakładu Gospodarki Komunalnej i warsztat produkujący płytki betonowe. Po przekazaniu obiektu gminie żydowskiej w Krakowie, nie udało się uzyskać pieniędzy na remont zrujnowanego obiektu, który powoli zamieniał się w slumsy, synagoga pozostała bez wsparcia finansów budżetu samorządowego, nie otrzymała też pomocy od zagranicznych organizacji żydowskich³⁴.

Najcenniejsze zabytki żydowskie w Warszawie – takie jak Synagoga im. Nożyków czy cmentarz przy ul. Okopowej – wciąż służą społeczności żydowskiej. Wartość służebna takich miejsc jest szczególnie istotna dla budowania bezpieczeństwa kulturowego tej mniejszości.

Synagogę przy ulicy Twardej ufundowało małżeństwo Zalmana i Rywki Nożyków. Nie bez znaczenia jest fakt, że w synagodze im. Nożyków przy ulicy Twardej 6 mieszczą się także władze Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich, fundamentalnej instytucji organizującej życie żydowskie w Polsce.

Rewitalizacja a komercjalizacja. Konkluzje

Z raportu CBOS z 2015 r. dotyczącego postrzegania Żydów i stosunków polsko-żydowskich wynika, że Żyd istnieje w polskiej świadomości głównie jako element figuratywny, co z kolei sprawia, że pamięć o nim kreuje przestrzeń wyobraźniową, łatwo poddającą się komercjalizacji. Jest to wprost proporcjonalne do wzrostu w polskim społeczeństwie zainteresowania kulturą żydowską, opartego na stereotypowym obrazie Żyda³⁵.

Stąd też zabytki kultury żydowskiej, stając się również elementem atrakcyjności turystycznej regionu, łatwo ulegają komercjalizacji. Jak zauważa Jacek Purchla, „W wielu krajach Europy Zachodniej profesjonalne systemy ochrony dziedzictwa mają oparcie w takich czynnikach, jak: specyfika dziedzictwa, polityka kulturalna, spójność kulturowa społeczeństwa, przywiązanie do tradycji, skład etniczny, poziom zamożności, praworządność, priorytety finansowe, wielkość ruchu turystycznego, klimat itd.

³⁴ P. Szeliga, *Grybów: zabytkowa synagoga zamieniona w slumsy*, www.nowysacz.naszemiasto.pl/grybow-zabytkowa-synagoga-zamieniona-w-slumsy/ar/c13-2160037 (13.08.2019 r.).

³⁵ *Postrzeganie Żydów i stosunków polsko-żydowskich, komunikat z badań nr 112/2015*, Warszawa 2015.

O ukształtowaniu takiego systemu ochrony dziedzictwa (w szerokim rozumieniu systemu) w poszczególnych krajach decyduje też kapitał społeczny³⁶.

W przypadku kultury żydowskiej problemem pozostaje fakt, że odradzająca się w Polsce żydowska społeczność, właściwy beneficjent materialnego zaplecza kulturowego, pozostaje nadal nieliczna. Alternatywą, również dla samych Żydów, często pozostaje widok zrujnowanej synagogi, zwłaszcza, że „w ruinie jest coś szlachetnego i autentycznego” lub jej transformacja w bibliotekę, salę koncertową, archiwum, muzeum. Wówczas budynek służy innym, choć niezaprzeczalnie godnym funkcjom, zagospodarowując przestrzeń materialną i mentalną, jaka pozostała po nieobecnych Żydach. Konieczność zagospodarowania przestrzeni po nieobecnych, jak podkreśla Konstanty Gebert – właśnie dlatego, że ich nie ma, w prosty sposób może prowadzić do komercjalizacji³⁷. Dodatkowo, jak piszą Elżbieta Janicka i Tomasz Żukowski, działania tego typu są dokonywane są przez większość na mniejszości, dodatkowo, na grupie wykluczanej i ostatecznie wykluczonej³⁸. Być może to poczucie pustki i ciszy po nieobecnych skłoniło żydowskiego filozofa Henryka Halkowskiego, by uznać na pozór tętniący żydowskim życiem krakowski Kazimierz za symbol nieobecności Żydów³⁹.

Dla najmłodszych pokoleń polskich Żydów rewitalizacja przedwojennych miejsc zapewnia ciągłość kulturową z dawnym światem. Równie istotne jest zapobieganie kradzieżom, dewastacji lub naruszeniu w inny sposób dóbr materialnych stanowiących wartość dla Żydów.

Dla społeczności żydowskiej, jako grupy mniejszościowej (ponadto nielicznej) działania na rzecz materialnego aspektu bezpieczeństwa kulturowego, związane z restytucją mienia i ochroną zabytków, wymagają stałej oscylacji pomiędzy realizowaniem potrzeby autonomii, a faktem przynależności (także obywatelskiej) do zamieszkiwanego miejsca i korzystania z jego zasobów (również kultury materialnej). Praca nad kształtowaniem poczucia

³⁶ J. Purchla, *Dziedzictwo kulturowe a kapitał społeczny*, [w:] *Dlaczego i jak w nowoczesny sposób chronić dziedzictwo kulturowe. Materiały pokonferencyjne*, A. Rottermund (red.), Warszawa 2014, s. 26.

³⁷ K. Gebert, *Nieautentyczność*, [w:] R.E. Gruber, *Odrodzenie kultury żydowskiej w Europie*, tłum. Agnieszka Nowakowska, Sejny 2004, s. 11-12.

³⁸ E. Janicka, T. Żukowski, *Przemoc filosemicka?*, „*Studia Litteraria et Historica*”, 1/12, s. 3-5.

³⁹ J. Makuch, *Festiwal kultury żydowskiej. Na pograniczu dwóch światów*, [w:] *Przywracanie pamięci. Rewitalizacja zabytkowych dzielnic żydowskich w miastach Europy Środkowej*, Kraków, s. 45.

obywatelskiej odpowiedzialności jest bowiem jednym z wyzwań odradzającego się w Polsce żydowskiego życia⁴⁰.

Bibliografia

Cebula R., *Ochrona prawna cmentarza żydowskiego w polskim porządku prawnym*, [w:] *Żydzi na Górnym Śląsku i Zagłębiu Dąbrowskim*, Rozmus D., Witkowski S. (red.), Kraków 2011.

Choroszy J.A. (red.), *Cmentarze żydowskie*, Wrocław 1995.

Choroszy J.A. (red.), *Żydowskie gminy wyznaniowe*, Wrocław 1995.

Dziedzictwo kulturowe w badaniach. Polacy wobec dziedzictwa. Raport z badań społecznych, Warszawa 2017.

Fundacja Bente Kahan Centrum Kultury i Edukacji Żydowskiej w Synagodze pod Białym Bocianem, www.fbk.org.pl/projekty/centrum-kultury-i-edukacji-zydowskiej/.

Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego w Polsce, www.fo-dz.pl/?d=3&l=pl, (16.06.2018 r.).

Gardocka T., *Cmentarze jako dobra kultury*, [w:] *Prawna ochrona dóbr kultury*, Gardocka T., Sobczak J. (red.), Toruń 2009.

Gardocka T., Sobczak J. (red.), *Prawna ochrona zabytków*, Toruń 2010.

Gebert K., *Nieautentyczność*, [w:] Gruber R.E., *Odrodzenie kultury żydowskiej w Europie*, tłum. Agnieszka Nowakowska, Sejny 2004.

Goldstein M., Dresdner K., *Kultura i sztuka ludu żydowskiego na ziemiach polskich: zbiory Maksymiljana Goldsteina*, przedmowa: Majer Bałaban, Warszawa 1991.

Gruber R.E., Kadlčík P., Krawczyk M., Litwin W., Omilanowska M., *Ochrona dziedzictwa żydowskiego w Polsce, Publikacja z okazji 10-lecia Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego*, Warszawa 2012.

Gruber R.E., *Odrodzenie kultury żydowskiej w Europie*, Sejny 2004.

Gruber R.E., *Odrodzenie kultury żydowskiej w Europie*, tłum. Agnieszka Nowakowska, Sejny 2004.

Gutowska K., Kobyliński Zb. (red.), *Zabytki i społeczeństwo. Czynniki społeczny w ochronie zabytków w warunkach reformy samorządowej*, Warszawa 1999.

Janicka E., Żukowski T., *Przemoc filosemicka?*, „Studia Litteraria et Historica”, 1/12.

⁴⁰ R. Tarasiuk, *Kulturowe uwarunkowania współczesnego...*, dz. cyt., s. 281.

Klewek J., *„Dobre sąsiedztwo”. Program edukacyjny dla skazanych*, [w:] *Żydzi na Podlasiu*, Chyra –Rolicz Z., Tarasiuk R., Kopówka E. (red.), Siedlce 2010.

Krakowska E., *Edukacja historyczna a readaptacja społeczna*, pdf (10.08.2019 r.).

Makuch J., *Festiwal kultury żydowskiej. Na pograniczu dwóch światów*, [w:] *Przywracanie pamięci. Rewitalizacja zabytkowych dzielnic żydowskich w miastach Europy Środkowej*, Kraków.

Materiały z konferencji: „Problemy ochrony i konserwacji cmentarzy żydowskich w Polsce”, Warszawa 1992.

Postrzeganie Żydów i stosunków polsko –żydowskich, komunikat z badań nr 112/2015, Warszawa 2015.

Pruszyński J., *Dziedzictwo kultury Polski: jego straty i ochrona prawna*, t. 1, Kraków 2001.

Purchla J., *Dziedzictwo kulturowe a kapitał społeczny*, [w:] *Dlaczego i jak w nowoczesny sposób chronić dziedzictwo kulturowe. Materiały pokonferencyjne*, Rottermund A. (red.), Warszawa 2014.

Rottermund A. (red.), *Dlaczego i jak w nowoczesny sposób chronić dziedzictwo kulturowe. Materiały pokonferencyjne*, Warszawa 2014,

Rozmus D., *Zagadnienie ochrony prawnej zabytków ze starego cmentarza żydowskiego w Pilicy*, „Roczniki Administracji i Prawa”, nr XV(2).

Sienkiewicz T., *Umowa oddania gruntu w użytkowanie wieczyste jako nienazwana forma ochrony zabytków*, [w:] *Kultura w praktyce. Zagadnienia prawne*, t. 2: *Wobec problematyki prawnej zabytków i rynku sztuki*, Jagielska-Burnik A., Szafrąński W. (red.), Poznań 2013.

Singer S., *Odnowa kultury żydowskiej w polskim społeczeństwie*, „Zeszyty Naukowe DWSPiT. Studia z Nauk Społecznych”, 2014 (7), s. 39-54.

Spychalska J., *Do Synagogi pod Białym Bocianem powróciło życie*, www.tuwroclaw.com/kultura; www.tuwroclaw.com/wiadomosci,do-synagogi-pod-bialym-bocianem-powrocilo-zycie,wia5-3267-2497.html (13.08.2019 r.).

Szeliga P., *Grybów: zabytkowa synagoga zamieniona w slumsy*, www.nowysacz.naszemiasto.pl/grybow-zabytkowa-synagoga-zamieniona-w-slumsy/ar/c13-2160037 (13.08.2019 r.).

Tarasiuk R., *Kulturowe uwarunkowania współczesnego bezpieczeństwa społeczności żydowskiej w Polsce*, Siedlce 2018.

Ustawa z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury, Dz.U. 1962 nr 10, poz. 48.

Ustawa z dnia 1997 o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1997 nr 41, poz. 251.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2018, poz. 2067.

Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych, Dz.U. 1959 nr 11, poz. 62.

Ustawa z dnia 8 grudnia 2017 r. o dotacji dla Fundacji Dziedzictwa Kulturowego przeznaczonej na uzupełnienie kapitału wieczystego, Dz.U. 2017, poz. 383.

Wojczuk I., *Bóżnica włodawska*, „Zeszyty Muzealne Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego” 1996, t. 5.

Zalasińska K., *Prawna ochrona zabytków nieruchomych w Polsce*, Warszawa 2010.

Zeidler K. (red.), *Leksykon prawa ochrony zabytków*, Warszawa 2010.

Zeidler K. (red.), *Prawo ochrony zabytków*, Warszawa 2014.

Zeidler K. *Zabytki: prawo i praktyka*, Gdańsk 2017.